

Bu, Behbud ağa Şahtaxtinski-ni eyni zamanda əsl milli siya-sətçi və diplomat olmasının da bariz nümunəsidir. Behbud ağa Şahtaxtinski Rusiya XKS-nin sədri V.I.Leninə göndərdiyi məktubda Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağ ərazilərinin gələcəyindən duyulan narahatlığı çatdırmış, hə-min mahalların milli tərkibi və coğrafiyasına dair geniş arayışlar və Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı faydalı təkliflər vermiş, nəticədə, bu təkliflər bəyənələrək RK(h)PMK Siyasi Bürosunda müzakirə olunmuş və Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan SSR-in təşkil edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdir.

Naxçıvan məsələsi Türkiyə və Rusiya arasında keçirilən görüşlərdə də qızğın müzakirə predmeti olmuşdur. Türk heyəti 2 dekabr 1920-ci il tarixli Gümrü anlaşma-sının qüvvədə olduğunu müdafiə edərkən rus nümayəndələri bu an-laşmanı, dolayısı ilə, Türkiyənin Naxçıvan üzərində himayə haqqı olduğunu qəbul etmirdilər. 9 mart tarixli görüşlərdə Naxçıvanın mux-tar statusa sahib olması və başqa bir dövlətə verilməməsi şərti ilə himayəsinin Azərbaycana veril-məsi qərarlaşdırılmış, digər mə-sələləri də özündə ehtiva edən Moskva müqaviləsi 1921-ci il martın 16-da imzalanmışdı. Türki-yə nümayəndə heyəti Naxçıvanı Türkiyənin himayəsinə ala bilmə-mişdisə də, regionun Azərbaycan türklərinin əlində qalması təmin edilmişdi.

Beləliklə, Naxçıvanın Azər-baycanın himayəsi altında olan muxtar ərazi statusu RSFSR ilə Türkiyə arasında imzalanmış 16 maddə və 2 əlavədən ibarət Moskva müqaviləsində təsbit edildi. Bu müqavilə eyni zamanda Rusiya ilə Türkiyə arasında mövcud olan problemləri də həll etdi. Rusiya və Türkiyə sıx ittifaqda birləşdi, təbii müttəfiqə çevrildilər.

Naxçıvanın statusunun bu mü-qavilədə əks olunması o dövrdə böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edən

Qars müqaviləsi Naxçıvanın muxtariyyət statusuna verilən beynəlxalq təminatdır

bir fakt kimi dəyərləndirilməlidir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, əgər Naxçıvanı Azər-baycandan ayıran Azərbaycan torpaqlarının, yəni Zəngəzur mahalının vaxtilə Ermənistanə verilməsi ol-masaydı, bəlkə də, heç Naxçıvanın muxtariyyəti də lazım deyildi. Azər-baycan vahid əraziyə malik olan bir ölkə idi.

Moskva müqaviləsinin maddə və şərtlərini daha da konkretləş-dirmək və müəyyən mənada tamamlamaq, bununla həm də onu reallaşdırmaq, yəni Türkiyə ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasındakı həll olunmamış məsələləri, xüsusilə də ərazi problemlərini nizama salmaq məqsədilə yeni konfrans çağırmaq lazım gəl-di. Moskva müqaviləsi ilə şərq sərhədlərini müəyyənləşdirən Türki-yə Qarsda da Cənubi Qafqaz respublikalarının hər biri ilə ayrı-ayrılıqda müqavilələr imzalamaq istəsə də, Behbud ağa Şahtax-tinskiyin "vahid müqavilə bağ-lanmasının Cənubi Qafqaz res-publikaları və Türkiyə üçün qar-şılıqlı surətdə faydalı olduğu, in-qilabı zərurətini bunu tələb etdiyi" təklifindən sonra Sovet Rusiyası nümayəndəsinin iştirakı ilə Türki-yə üç Cənubi Qafqaz respubli-kası arasında 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda müqavilə imzaladı.

Müqavilə 20 maddə və 3 əla-vədən ibarət idi. Bu müqavilənin bir sıra müddəaları Moskva mü-qaviləsinin müvafiq maddələri ilə uyğun idi. Ümumilikdə isə bu sən-əddə qeyri-bərabər hüquqlu mü-qavilələr, zorla qəbul etdirilən müqavilələr və Sevr müqaviləsinə rədd edilirdi. Müqavilə Qars və Batumun ərazi məsələləri üzrə bütün müddəalar kompleksini, nəqliyyat kommunikasiyalarının fəaliyyətini və vətəndaşların azad hərəkətini təmin edilməsi, milli və dini mənsubiyyətindən asılı

olmayaraq vətəndaş hüquqları mə-sələlərinin sarsılmazlığı kimi mə-sələləri əhatə edirdi. Onun xeyli hissəsi qaçqınlar probleminin ni-zamlanması və hərbi ərazilərin dəyişdirilməsinə, razılığa gələn tərəflər arasında iqtisadi, mədəni və konsulluq əlaqələrinin əsas in-kışaf istiqamətlərinin müəyyən-ləşdirilməsinə həsr edilmişdir.

Müqavilənin 5-ci maddəsi bi-lavasitə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı idi. Burada yenə də Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdu. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars mü-qaviləsinin 5-ci maddəsində Nax-çıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər müəyyən edilmişdi. Bunlar Türkiyə, Azərbaycan və Ermonistan hökumətləri olmuşdu-lar. Müqavilənin bu maddəsində göstərilirdi ki, "Türkiyə hökuməti, Azərbaycan və Ermonistan Sovet respublikaları müqavilənin III Əla-vəsində göstərilən sərhədlər daxi-lində Naxçıvan vilayətinin Azər-baycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirlər".

Naxçıvan bölgəsinin ərazisi isə müqavilənin III Əlavəsində gös-tərilən sərhədlər daxilində müə-yən edilirdi: "[Naxçıvan ərazisi] Urmiya kəndindən [başlayır], ora-dan düz xətt ilə Arazdağın stan-siyasına (bu stansiya Ermənistan SSR-ə qalacaq), sonra düz xətt ilə Daşburun dağının (3142) qar-binə, oradan Daşburun dağının suayırıcısını (4108), Cəhənnəm-dərəsi çayını, Bağırdağ dağının suayırıcısını (6607 və ya 6587) keçərək, "Rod." (Bulaq) yazısının cənubundan keçmiş İravan və Şə-rur-Dərələyəz qəzalarının inzibati sərhədləri ilə gedərək, 6629 yük-səkliyindən Kömürfudağa (6839 və ya 6930), oradan 3080 yük-səkliyinə, Sayatdağa (7868), Qurd-qulaq kəndinə, Həməşür dağına

layan ölkələrin qanunverici orqan-larında təsdiq edilmiş və həmin ilin sentyabrın 11-dən qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycanın tərkibində Nax-çıvana muxtariyyət statusunun ve-rilməsini yüksək qiymətləndirən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: "**Naxçıvanın muxtari-yəti mühüm hadisədir. Bu, çətin bir dövrdə böyük mübarizənin nə-ticəsi olubdur. Naxçıvanın statu-sunu qoruyub saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Qars müqaviləsinin böyük əhə-miyyəti olubdur. Naxçıvan Azər-baycanın əsas torpağından ayrı düşdüyünə görə, Naxçıvanın büt-övlüyünü, təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, muxtariyyətini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəz olmayan bir sənəddir**".

Qars müqaviləsi müddətsiz im-zalanmışdır və bu müqaviləni im-zalayan dövlətlərdən hər hansı biri onu birtərəfli qaydada ləğv edə bilməz. Qars müqaviləsində mux-tariyyətin əsası qoyulmuş, Naxçıvan ərazisində Naxçıvan SSR yaradıl-mış, lakin 16 iyun 1923-cü ildə si-yasi və inzibati statusunda dəyişiklik edilən Naxçıvan SSR Naxçıvan di-yarına çevrilmişdir. 1924-cü il fev-ralin 9-da bölgənin inzibati və siyasi statusu bərpa edilərək Nax-çıvan MSSR, 1990-cı il noyabrın 17-dən isə Naxçıvan Muxtar Res-publikası adlandırılmışdır.

Qars müqaviləsinin ən mühüm tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Ermənistan bu müqavilə ilə Naxçıvanı qeyd-şərtsiz Azərbaycan torpağı kimi qəbul etmişdir. Beləliklə, erməni ekspansionizminin qarşısına sədd çəkilmişdir.

Bir vaxtlar əhalinin müqavi-məti, Behbud ağa Şahtaxtinski kimi böyük siyasi xadimlərin sa-yəsində mövcudluğunu qoruyan "türk qapısı" Naxçıvan Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra

möhürəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla da-vam etdirilir.

Bu gün bir çox Avropa siyasət-çiləri Naxçıvanın muxtariyyətini nadir beynəlxalq model, hüquqi, siyasi və tarixi baxımdan bir feno-men kimi qiymətləndirirlər. Bu, təbiiidir. Çünki Naxçıvanın mux-tariyyəti daxili qanunvericiliklə ya-naşdı, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən olunub. Bu amil dünyadakı çox az muxtar qurum-ların statusunda öz əksini tapıb. Digər qurumlardan fərqli olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi səlahiyyətlərə malik muxtar dövlət statusunda fəaliyyət göstər-məsi, bu statusun dəyişdirilməsi prosedurunun mövcud olmaması və muxtariyyətin həm milli, həm də beynəlxalq müqavilələrlə müə-yənləşdirilməsinin konstitusion sə-viyyədə əksini tapması Naxçıvan muxtariyyətini fərqləndirən əsas amillərdəndir.

Naxçıvan muxtariyyətinin xü-susiyyətləri Avropanın müxtəlif dövlətlərarası təşkilatları tərəfindən də yüksək qiymətləndirilərək belə bir modelin çox faydalı olduğu vurğulanmışdır. Naxçıvanın mux-tariyyət modeli 2013-cü il oktyabrın 30-da Avropa Şurasının Yerli və Regional Hakimiyyətlər Konqre-sinin sessiyasının sənədlərində xü-susi olaraq qeyd edilmişdir.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Res-publikası uğurla inkişaf edir, yeni-yeni nailiyyətlər qazanır. Hazırda muxtar respublikada sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində konkret tədbirlərin görülməsi, zəruri istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi blokada şə-raitində yaşayan Naxçıvanın hər-tərəfli inkişafına stimulaşdırır. Dövlət siyasətinin muxtar res-publikamızda məqsədyönlü şək-ilə həyata keçirilməsi üçün göstərilən diqqət və qayğı nati-cəsində həyatın bütün sahələ-rində uğurlar və nailiyyətlər əldə olunur.

Emin ŞİXƏLİYEV
tarix üzrə fəlsəfə doktoru